

PACH ZSIGMOND PÁL—RÁNKI GYÖRGY

A Történettudományi Intézet 25 éve*

Amikor a Történettudományi Intézet negyedszázadának elbeszélését *in medias res* belevágva indítjuk, akkor ezzel nem *klasszikus* epikai hagyományokat akarunk követni, hanem a 25 évvel előtti történeti *valóságnak* megfelelő történetírói stílust próbáljuk megtalálni.

Hiszen negyedszázaddal ezelőtt sokan közülünk valóban tudományszervezési és intézetirányítási *introductiok* és *invocatiok* nélkül csöppentünk a dolgok kellős közepébe: következésképpen a kezdetet és az első éveket jóval kevésbé írhatjuk le a *klasszikus* mű-szerkesztés fogalmaival, — sokkal inkább a *romantika* kategóriáival. Hadd tegyem persze rögtön hozzá: nem a reakcióba fordult, hanem éppen a *forradalmi* romantika kategóriáival.

Nos, az 1949 őszén újjászervezett, a dolog *lényegét* tekintve az 1949-ben alapított Intézet tevékenységének első Sturm und Drang periódusában nagy lelkesedéssel, hatalmas munkakedvvel, — sok illúzióval és — még több tapasztalatlansággal látott hozzá annak a megtisztelő feladatnak az ellátásához, amelyet párt- és kormányzervek munkája céljaként megjelöltek. Meghaladni, leküzdeni, megváltoztatni azt az idealista fogantatású, konzervatív-nacionalista történeti képet, amelyet hazánkban a nemesi-polgári történetírás a maga nagy történeti érdeklődésével, gazdag módszertani tapasztalataival, egyben alapvető osztályellfogultságaival és hungaro-provinciális beidegzettségével kialakított. Megalapozni, kidolgozni hazai fejlődésünknek azt az *új* történeti képét, amely a dolgozó osztályok álláspontjáról nyeri perspektíváját s nemzeti múltunk értelmezésének korábbi hamis elszigeteltségét megszüntetve, bekapcsolja azt az európai, a nemzetközi fejlődés össztáblójába.

Természetes, hogy ez a munka nem merülhetett ki sem a régi történeti kép egyszerű negációjában, sem — mondjuk — fejről talpára állításában. A kritikai revízió kemény erőfeszítéseken át: cikkek, tanulmányok, monográfiák sokaságán keresztül érvényesülhetett csak végső soron. Igen, — végső soron, — bár a marxizmus—leninizmus alkalmazásának törekvése az indulástól kezdve érezte termékenyítő hatását, érvényesítette fölényét a régi történetiszemlélettel szemben. A marxista elvek elsajátítása: a gazdasági mozgató erők döntő szerepének feltárása a szellemtörténeti módszerrel szemben; az egyedi jelenségeken át a történeti fejlődés fő folyamatainak, törvényszerűségeinek megközelítése, az osztályok, az osztályellentmondások és osztályösszeütközések kikutatása és felmutatása a történelem politikai és ideológiai-kulturális szférájának jelenségei mögött, — mindez, bizvást elmondhatjuk, szinte ugrásszerűen, új eredményekre vezette a jórészt fiatal, új történetiszemzedéket.

* Az Intézet 25 éves fennállása alkalmából elhangzott ünnepi előadás szövege.

Hadd idézzek fel az első évek nagy eredményeiből — a teljesség igénye nélkül — csupán egynéhányat. Máris megindult az alapvető jelentőségű bibliográfiai és dokumentációs munka, amely ekkor és a továbbiakban számos fontos műben, kéziratban gyümölcsözött. A tudományos és politikai érdeklődés egyaránt a parasztság története felé fordította a figyelmet, ennek kapcsán nemcsak az 1514. évi parasztháború első marxista feldolgozására került sor, de bőven foglalkoztunk a parasztság helyzetével és osztályharcával más századokban is. Számos tanulmány elemezte a nemzeti-állami függetlenségi küzdelmek kérdéseit a török elleni harcoktól Rákóczi Ferenc szabadságküzdelméig. Kutatóink olyan új szempontok, olyan új forrásanyagok felé fordultak, amelyek jórészt kiestek a korábbi történetírás látóköreiből: a jobbágy nép, a hajdúk, a szegénylegények, a „vitélző rend” szerepének, harcának vizsgálata felé. Kimutatták, hogy a törököt feltartóztató haderők, a végvárok katonasága magyar és nem-magyar falvak jobbágynépességéből sereglett össze és a Habsburg-ellenes felkelések tömegerejét — sőt nem egyszer kezdeményezőit — a rendi kiváltságok bástyáin kívülálló elemek, a feudális viszonyok nyűgéből kitörni igyekvő társadalmi rétegek, csoportok alkották. A reformkor és 1848—49 történetének máig is talán legtermékenyebb kutatóévei voltak az első munkás esztendők, amelyek tevékenységében korán eltávozott kollegánk, I. Tóth Zoltán oly érdemien vett részt, nem egy vonatkozásban maradandó tudományos feldolgozását nyújtva mind a polgári forradalomnak és nemzeti szabadságharcnak, mind kimagasló vezetője, Kossuth Lajos pályacsúcsának.

A modern politikai történet újszerű interpretálásához lényegesen járult hozzá az orosz forradalmak magyarországi hatásának bemutatása, a soknemzetiségű Magyarország nemzetiségpolitikai problémáinak kutatása, az 1929—33-as válság, általában a jelenkori történet feldolgozására tett első kísérletek. Fontos részét alkotta az új történettudománynak már ebben az időszakában a születő, újjászülető gazdaságtörténetírás, amely a magyar kapitalizmus előtörténetének, az eredeti tőkefelhalmozásnak a felvázolásával, majd a kapitalizmus története szisztematikusan feldolgozásának megindításával ért el már ekkor figyelemreméltó eredményeket, — hadd emlékezzünk itt a korán elhunyt Sándor Vilmos tevékenységére. S ezek az évek — nem utolsósorban — a heterogén forrásokból összeállt intézeti kollektíva egybeötvozódásának, egybeedzésének éveit voltak, a tematikus munkaközösségek (ma teameknek mondják) rendszeres tevékenységének éveit.

Am a múlt szépítő messzesége, az indulás *romantikus* fényei és *reális* értékei sem burkolhatják el azt a tényt, hogy ez évek történetírásának jellegzetes hibáiban az Intézet munkatársai által készített cikkek és tanulmányok is jórészt osztoztak. Ebben az összefüggésben két tényezőt kell emlékezetünkbe idéznünk.

Egyrészt: a marxista történet szemlélet térhódítása főképp fiatal, a 40-es évek végén, 50-es évek elején pályájuk kezdetén álló történészek munkássága révén valósult meg, akik maguk sem voltak — távolról sem voltak — az elmélet és módszer teljes birtokában, akiknél egyaránt jelentkeztek a marxizmus alkalmazásának gyermekbetegségei és a történeti felkészültség hiányosságai, a kezdő tudósok szükségszerű botladozásai. S ezeket a jórészt elkerülhetetlen gyermekbetegségeket különösen akuttá tette a személyi kultusz légköre.

Ez a dogmatizmus, olykor erős torzítástól sem riadva vissza, általában nem a törvényszerű történelmi folyamatnak gazdag és sokoldalú ábrázolására, hanem egyszerűsítésére és sematizálására, az általánosnak nem a sajátosban és az egyediben való érzékeltetésére, hanem közvetlen és mechanikus erőltetésére adott impulzust. A történelm nagy ünnepnapjait úgy próbálta összefüggő láncba fűzni, hogy mellőzte a láncszemek közti hétköznapiakat, a közgordulkozás átalakí-

tásának szocialista és hazafias feladatait félreértve a *napi* célok érdekében — gyakran vélt érdekében — a múlt szelektálása és retusálása irányába terelt.

Mindez persze a továbbiakban szükségszerűen vitt különböző téves nézetek föllépéséhez. Ezek részben a burzsoá múlt virulenssé váló hagyatékából táplálkoztak, részben a dogmatizmus ellenhatásaként, s éppen a marxizmus nem elég mély ismerete okán a korábbi hitben való megrendülést, aprólékos szakszerűséggel, adatok nagy tömegének *formai* rendszerezésével próbálták kompenzálni, vagy az általánosításról, az egyetemes jellegű szemléletről lemondva nacionalista gondolat-kategóriák rehabilitása felé hajlottak.

A marxista szemlélet elményítésének és megújulásának a folyamata éppen nem volt zökkenőmentes nálunk sem. A SzKP XX. kongresszusa nyomán, majd az ellenforradalom leverése után a MSzMP művelődés- és tudománypolitikájával kapott lényeges ösztönzést és alapvető iránymutatást, de — kivált eleinte — nagyonis zavaros intézeten kívüli és belüli légkörben tört utat. Nem volt könnyű megérteni, alkalmazni a kétfrontos eszmei harc követelményeit a történettudomány területén; nem volt könnyű megvalósítani a magasabb marxista eszmeiséget, amikor immár nem *formailag* kellett eleget tenni, hanem tényleges *tartalommal* kellett megtölteni. Mihamar világossá vált azonban, hogy a marxista *eszmei* színvonal elválaszthatatlan a módszerbeli-*szakmai* biztonságtól; a kettő *együttesen* hozhatja azokat az eredményeket, melyeket a párt, az akadémia kollektívánktól elvárt. Nagy segítséget jelentett ebben a szakaszban, hogy ekkor kapcsolódott be a korábbinál jóval tevékenyebben az intézeti munkába az igazgatói tisztséget az Intézet alapításától kezdve betöltő Molnár Erik. Személyében adva volt az a nagytekintélyű marxista történész, aki életműve egészén példázta a kommunista teoretikus igényesség és a szakmai elmélyülés egységét. Munkássága — amely ebben a periódusban új intenzitást és távlatokat nyert, újabb és újabb történelmi problémák felé fordult — egyszerre szállt szembe a nacionalizmus különféle formákban továbbélő, marxista lepelbe is burkolózó maradványaival, a dogmatizmus megnyilvánulásaiival és a burzsoá nézetek „modern” változatával. Ha korábban Molnár művei elsősorban a középkori magyar társadalomtörténet megalapozása révén nyitották meg a szempontok gazdag tárházát a fiatal marxista történész-nemzedék előtt, most a feudalizmus ideológiai kérdéseiről, az abszolútizmusról, a marxizmus szövetségi politikájáról írt nagyobb munkái, valamint az újabbkori magyar történetet érintő kisebb észrevételei adtak — ugyan nem kész megoldásokat, de — inspiráló felismeréseket és szempontokat a marxista kidolgozáshoz. Ez az 1957-tel kezdődő új periódus — sok nehézségen, nem kevés ellenható, keresztező mozzanaton át — végül is az Intézet munkásságának mennyiségi kiterjedéséhez, minőségi emelkedéséhez vezetett.

Ez időszak első eredményei, persze, még a korábban indult program befejezéséből adódtak. Főképp az egyetemi tankönyvsorozat első három kötetére gondolunk, amelyek — ha ma már, másfél-két évtized távlatából részben meghaladottnak tűnnek is — *akkor* első marxista összefoglalását nyújtották hazánk története feudális korszakának. Először tanulhattak az egyetemi hallgatók olyan tankönyvekből, amelyek felmutatták a feudalizmus *általános* törvényszerűségeinek érvényesülését a *magyar* fejlődésben, a keleti nomád világgal való összefüggéseiknek és a nyugati hűbéri világból származó hatásoknak a történelmi *realitás* szintjén mért ábrázolását, a magyar osztálytársadalom és állam kialakulásának menetét, a „első jobbágyrendszer” formálódását. Ezekben a tankönyvekben nyertek első összegezést az antifeudális népi mozgalmak, a rendiség és centralizáció fő folyamatait; felbukkantak itt már a XVI—XVIII. századi magyar fejlődés speciá-

lis problémái is; jelzést nyertek a liberális nacionalizmus ellentmondásai, megindult a magyar reformkor szintetizáló törekvésű feldolgozása,... és a sort még hosszan folytathatnánk.

A munka *dandárja* azonban ebben a szakaszban nem a kollektív vállalkozásokra, hanem az egyéni forrásfeltáró és monografikus tevékenységekre esett, — ugyancsak a korábban indult program *folytatásaként*. Olyan forráskiadványok további, esetenként indító kötetei jelentek meg, mint a Zsigmond-kori oklevéltár, a XVI—XVII. századi magyar és török gazdasági iratok, a magyar jakobinusok aktái; Kossuth Lajos iratai, a nemzetiségi kérdés történetének dokumentumai, vagy majd új indulásként az Árpád-kori történeti földrajz munkálatai.

Ami a feldolgozásokat illeti, a honfoglalás és az államalapítás korának problémái, a korai magyar királyság tulajdonviszonyainak és osztálystruktúrájának kialakulása, az értelmiség szerepe a középkori Magyarországon, a XVII. századi — XVIII. század eleji Habsburg-ellenes küzdelmek és társadalmi összefüggéseik szolgáltak gyűjtőpontokul. Széchenyi halálának 100. évfordulója ösztönzést adott a magyar polgári nemzetté ébredés nagy úttörője történelmi helyének reális fölmérésére — többek között korán elhunyt kollégánk, Barta István munkálkodása érdeméből. Nem sokkal később üdvözölhettük a kelet-európai jobbágyfelszabadítás összehasonlító vizsgálatát, továbbá 1848—49 összefoglaló feldolgozását.

A magyar történeti fejlődés egyik kulcskérdését kíséreltük meg ez idő tájt megválaszolni, midőn azt nyomoztuk: milyen okoknak, tényezőknak tulajdonítható, hogy a nyugaton kibontakozó kapitalista fejlődési tendenciák Magyarországon XVI—XVIII. századi történetében „befulladtak”, hogy nem a középkori viszonyok felbomlására; hanem a feudális-rendi viszonyok megerősödésére, az ún. második jobbágyrendszer kialakulására vezettek. A kutatások mindenekelőtt arra utaltak, hogy ez a folyamat — jóllehet jelentős országokénti különbségekkel — lényegileg közösnek minősíthető a közép-kelet-európai országokban; majd az árutermelés olyan sajátos útjára-fajtájára derítettek fényt, amely éppenséggel nem szülte a kapitalizmust, hanem egyre inkább felülkerekedve, keresztelte-akadályozta a városi-polgári fejlődést csakúgy, mint parasztságunk polgári fejlődésének (XV. századi viszonyainkban már világosan kirajzolódó s a XVI. században még sok helyt tért nyerő) irányzatát; ezzel — átmeneti „kétarcúság” után — végül is hátráltatta, visszavetette nemcsak a tőkés viszonyok keletkezését, hanem magának az árutermelésnek a fejlődését is: konzerválta és részben naturálgazdasági szintre vezette vissza a feudális rendet.

Hogy történettudományunk a magyarországi fejlődés elkanyarodásának fő vonásait (legalábbis ami az agrárviszonyokat illeti) — a nemzetközi összehasonlítás módszerével és nemzetközi figyelmet támasztva — felvázolta, hogy a XVI—XVII. századot nem a feudalizmus bomlási periódusának, hanem a következő század jórészeivel együtt a kései feudalizmus — Közép- és Kelet-Európa sajátos — korszakának minősíti, természetesen korántsem jelenti a korszak gazdasági-társadalmi problematikájának lezártságát, megoldottságát. Az oksági kapcsolatok teljes tisztázására van szükség: egyrészt a modern világgazdaság kezdeti kialakulása nemzetközi összefüggéseinek, ebben Közép-Kelet-Európa helyének szerepének széles távlatú, a *termelési* viszonyokat, a *forgalom*, az áralakulás irányzatait együtt láttató elemzésére; másrészt a magyarországi polgárság feudális kori fejlődésének tüzetes vizsgálatára, városiasodásunk megtorpanása okának teljes feltárására.

A XVI—XVIII. századi fejlődés gazdasági-társadalmi és politikai hatótevékenységének elemzése jónéhány tárgyi-gondolati ösztönzést adott a későbbi idő-

szakok problematikájának megközelítéséhez is. Bár az Intézet továbbra is megmaradt a magyar középkor egyik magasan minősített kutatási műhelyének — hadd utaljak csupán az 1972. évi Dózsa-ülésszak néhány előadására, bányászat-történeti munkálataira, a Rákóczi-kor kutatásában elért eredményekre, figyelve, érdeklődése fokozatosan fordult a modern korok, így a XIX. század második felének vizsgálata felé. E periódust illetően ugyan nem nélkülöztük teljesen a polgári történetírás előzményeit: ám élénk érdeklődését jórészt az osztrák—magyar közjogi viták szívták el. E korlátozott látószög maradványai egy ideig még kísértettek, de a gazdaságtörténeti kutatások kezdték (—csakúgy, mint a XVI—XVII. századot illetően—) átfogóan megvilágítani a kor agrár- és ipari fejlődésének, gazdasági növekedésének menetét, összehasonlító módszerrel feltárni a magyar fejlődés sajátosan kelet-európai és az Osztrák-Magyar Monarchia körülményeiből származó egyedi vonásait, megoldani a belső tőkefelhalmozásnak s a külföldi tőke szerepének — a tőkés átalakulás e jellegzetes kelet-európai sajátosságának — leegyszerűsítést kerülő tárgyalását.

A dualista korszak feldolgozásának kulcskérdése — s a legutóbbi évek publikációi és vitái után ma már talán elmondhatjuk: egyik születőben lévő fő eredménye — a kiegyezés előzményeinek és értékelésének kimunkálása, — ami a sokáig érvényesült különböző irányú egyoldalúságok leküzdésével, a történelmi ellentmondások reális ábrázolásával igyekszik magyarázni 1867 helyét a polgári forradalom korszakának lezárásában: a polgári átalakulás, a kapitalista fejlődés útjának részleges megtisztításában, — egyben a reakciós osztályverők kompromisszumának negatív társadalmi-politikai kihatásaiban. A dualizmus politikai történetének későbbi szakaszait illetően is érdemleges munka folyt, hogy csupán a XX. század eleji demokratikus és forradalmi mozgalmakra, valamint a Monarchia felbomlásának körülményeire vonatkozó kutatásokat említsük. A magyar történetesek, köztük intézetünk munkatársai számos nemzetközi fórumon is felléptek e széles érdeklődés tisztázása érdekében; egyben a nyugaton jelentkező, a Habsburg-monarchiát — mint a „nemzetekfeletti állam” eszméjének előképét — dicsőítő történetírói irányzat cáfolatával.

Monográfiák láttak napvilágot a korabeli földbirtokstruktúráról, a parasztság és agrárproletariátus történetéről, az osztrák—magyar viszony alakulásáról. Nemrég készült el a kiegyezési korszak közigazgatás-történetének áttekintése és az idevonatkozó összefoglaló egyetemi tankönyv, — tankönyvsorozatunk negyedik kötete —, amely (elmondhatjuk) lépést tartott marxista történettudományunk utóbbi évekbeli fejlődésével.

A legújabb korszak iránti kutatói érdeklődés növekedését — Intézetünkben — erősen ösztönözte az a felismerés, hogy a szocialista közgondolkodás formálása, nemzeti múltunk jövőbe mutató ívének felrajzolása elképzelhetetlen XX. századi történelmünk részletekig hatoló feldolgozása nélkül. Szükségessé vált tehát, éspe-dig immár több mint egy évtizede, hogy módosítva az Intézet korábbi szervezetét, külön legújabbkori osztályt hozzunk létre, hogy ez foglalkozzék az 1918—19-es forradalmakkal, az ellenforradalmi korszak, a második világháború történetével, s tevékenysége terjedjen ki a felszabadulás utáni időszak gyökeres politikai-társadalmi átalakulására is.

Új osztályunk azóta — úgy véljük — egy sor munkával igazolta életrehívásának indokoltságát. A forradalmak időszakára vonatkozóan — ahol csak járulékosan egészíthettük ki a Párttörténeti Intézet alapvető kutatásait — főképp a külpolitikai és nemzetiségi problémák feldolgozásáról adhatunk számot. Átfogóbb igényű volt az ellenforradalmi korszak problematikájának a feldolgozása. Az ide-

vonatkozó, az Országos Levéltár által szerkesztett dokumentumanyag közzétételéhez az Intézet a Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához című, elismerést kiváltó sorozat négy kötetével valamint a náci Németország külpolitikája magyar vonatkozású anyagának megjelentetésével járult hozzá.

Károlyi és Gömbös Gyula kormányzati éveinek tárgyalása nem csupán az illető kormányok tevékenységét mutatta fel, de az ellenforradalom uralmi rendszerének elvi elemzését is nyújtotta. A Nyilaskeresztes Pártról készült könyv a magyar szélsőjobboldali áramlatok történeti eszmerendszerében helyezte el a német fasizmus által felszínre dobott új elképzeléseket. A korszak liberális irányzatainak tárgyalása egy, történetkutatásunkban eddig ugyancsak elhanyagolt téma ellentmondásos szövedékét fejt fel.

A korszak kutatásához igen érdemlegesen járult hozzá gazdaságtörténeti irodalmunk, amely részletes elemzését adta az ellenforradalom gazdasági berendezkedésének, a válság éveinek, a hadi állammonopolista kapitalizmus kiépülésének, Magyarország beiktatásának a német fasizmus „életterébe” az 1930-as években és a második világháború alatt.

A Horthy-korszak egészét átfogó szintézis, — amelyre még visszatérünk — azon fontos résztanulmányokra és monográfiákra (Magyar—lengyel kapcsolatok, Franciaország és a keleti biztonság, A magyar külpolitika és az Anschluss, A kis-antant és Magyarország, A Teleki-kormány külpolitikája, A nemzetiségi politika, Magyarország német megszállása) támaszkodott, amelyek nem hallgatják el, hogy a németbarát magyar kormányzat, saját érdekeit szem előtt tartva, milyen pontokon került ellentétbe Berlinnel, s megvilágítják, hogy ezen ellentétek ellenére Horthy Magyarországa a maga reakciós és szovjetellenes alapjelleggel, mint a hitleri erőszak haszonélvezője, hogyan láncolta magát mind szorosabban a náci Németországhoz.

Mindez vezet a szorosabb értelemben vett egyetemes történeti kutatáshoz. Jóllehet nem a legerősebb oldala Intézetünknek, mégis négy fontos területen hozott eredményeket. Egyrészt a XIX. századi közép-kelet-európai polgári átalakulás nagy folyamatait próbáljuk vizsgálni gazdasági, ideológiai és diplomáciatörténeti összefüggésben. Másrészt, erőinkhez képest, a nemzetközi munkásmozgalom kutatását igyekeztünk előmozdítani olyan témák tanulmányozásával, mint a chartista mozgalom, az I. Internacionálé, a Párizsi Kommün, s kiváltképpen a II. Internacionálé. Harmadikként a két világháború közötti Európa nemzetközi viszonyait a német és az osztrák problémával összefüggésben igyekeztünk kimunkálni. Végül a második világháború történetének átfogó tárgyalására utalhatunk.

A Történettudományi Intézet viszonylag korán kezdte el a hazánk felszabadulását követő szocialista átalakulás és fejlődés történeti vizsgálatának eszméileg-politikailag különösen fontos, de egyben rendkívül nehéz jelenkor kutatási munkáját. A felszabadulás után kibontakozó tömegmozgalmak a korán elhunyt Balázs Bélában találtak hivatott tollú elemzőre. A népi erők aktivitása kiemelkedő szerepet játszott abban a forradalmi agrárátalakulásban, amely a nagybirtokrendszer megszüntetésével tett pontot az ezeréves perre. Az 1945. évi földreform — mint az idevágó monográfia bemutatta — nemcsak a rég megérett polgári demokratikus követelés megvalósítását jelentette, hanem egyben a tőkés gazdaságra mért első csapást is. A tervgazdálkodásra való áttérés sajátos feltételeinek és útjainak kibontakozása, a gazdaság minden területén végbement átalakulás az első hároméves terv időszakában — ugyancsak monografikus kimunkálást nyert. S ez a kép a továbbiakban a szocialista népgazdaság történetének felvázolásával vált átfogóvá.

De nemcsak a gazdaságtörténet az a terület, ahol az Intézet jelenkor-kutatói eredményeket mutathat fel. A parasztság társadalmi struktúrájának gyökeres átalakulása a két agrárforradalom során — egy fontos társadalomtörténeti kérdés igényes vizsgálatát nyújtja. Volt mondanivalójuk az Intézet munkatársainak a politikatörténet kérdéseiben is; hogy csupán az állam és egyház kapcsolatának alakulásáról és a Kisgazdapárt történetéről írt monográfiát említsem.

Az előrehaladó forrásfeltárás, a magyar történelem számos fehér foltját célba vevő, új anyagokat és elvi kérdéseket felvető kutatómunka megérlelte a már régen esedékes *marxista-szintézis* kísérletének feltételeit, — mint olyan műfajét, amely közvelenül is hatékony lehet a történelmi közgondolkodás formálásában. A Magyarország története című kétkötetes munkát nem csupán az Intézet szellemi eredményeit kívánta a szélesebb közönség elé tárni, hanem lehetővé tette, hogy Intézetünk — miként az egyetemi tankönyvsorozattal — úgy a továbbiakban is betöltse azt a kezdettől fogva kiszabott megtisztelő feladatát, hogy a magyar történettudomány nagy, központi vállalkozásainak irányítója, szervezője legyen. És csakugyan: a Molnár Erik főszerkesztésében a 60-as évek közepén megjelent Magyarország története ma már három kiadásban, közel százezer példányban fogyott el és elmondhatni, standard olvasmányává vált azoknak, akik hazánk története iránt összefoglalóan érdeklődnek. Sőt ma már nemcsak a hazai, de a külföldi érdeklődők számára is hozzáférhetővé vált a magyar történelem marxista áttekintése, — hiszen a három évvel ezelőtt napvilágot látott német nyelvű Magyarország története után alig pár hete hagyta el a nyomdát a mű lényegesen kibővített angol és francia nyelvű változata is.

A kétkötetes „Magyarország története” — vagy ahogyan mondani szoktuk, a „rövid magyar” — sikere, másrészt a megjelentetés óta eltelt idő vetette fel az igényt, hogy az Intézet erőinek jó részét koncentrálni újabb, az eddigieket meghaladó arányú központi vállalkozásba kezdjen: Magyarország története 10 kötetes munkálataiba. A kezdeményezés még 1966-ból Molnár Eriktől származik; mindannyiunkat oly megrendítően ért elhunytá után azonban csak 1968-ban lehetett a tervezést konkrét stádiumba hozni. A munkát — amely a magyar történettudomány úgyszólván valamennyi kutatóműhelyére, az intézetek, az egyetemi tanszékek, a levéltárak közreműködésére támaszkodik — azt tartja feladatának, hogy részletes előadásban, egységes marxista szemléletben és felépítésben, nemzetközi perspektívával foglalja össze nemzeti múltunk kutatásának legfőbb eredményeit. Az utóbbi esztendőkből — sajnos, jóval hosszabb ideig, mint terveztük — érthetően ez a munkát került mind az Intézet tudományos, mind szervező és vezető tevékenységének középpontjába. Ez a munkát azonban sokkal több nehézségbe ütközött, mint amennyivel korábban számoltunk, és a kéziratok elkészítésének ütemével akkor sem lehetünk megelégedve, ha az Intézet munkatársai — köztük jónéhányan szintén nagy késéssel — ma már valamennyien eleget tettek ennek a kötelezettségüknek. A tervezés-szervezés gyengéit, a különböző történelemszintémények közötti nem megfelelő együttműködést, jónéhány esetben pedig az intézeti tervfegyelem hiányát nem palástolva, legyen szabad, mégis, arra is utalunk, hogy a beérkezett kéziratok — az összesnek mintegy 80–85 %-a — tanúsága szerint ez a mű a marxista történetirodalom kétségtelen gazdagodását fogja hozni. A honfoglalástól a „második honfoglalásig”: hazánk felszabadulásáig terjedő kéziratok nagy, új tényanyagot mozgattak meg, számos új problémát vetnek fel és dolgoznak ki tisztes színvonalon; régi kérdéseknek érlelik vagy takarítják be marxista megoldását. Talán nem elhamarkodott dolog annak a reményünknek kifejezést adni, hogy Magyarország története terjedelmes szintézisének meg-

jelenedő kötetei — időrendben először a mai napra csakugyan elkészült, szerkesztett, s így még ez évben nyomdába adható 8. kötet, s a nyerskéziratban kész és a jövő év folyamán bizonytalannal nyomdába kerülő 6. és 7. kötet — hozzá fog járulni tudományágunk fejlődéséhez, egyben ahhoz az ideológiai munkához, amelyet pártunk a szocialista közgondolkodás fejlesztéséért és megszilárdításáért folytat.

A 10 kötetes Magyarország története munkálatai, bármennyire is lekötötték, igénybe vették az Intézet erőinek számottevő részét, nem akadályozták — sőt bizonyos fokig feltételezték —, hogy az érdeklődés új kutatási területek, új módszerek irányában is szélesedjék. A magyar gazdaságtörténet sokoldalú és komplex feldolgozása, a politika- és diplomáciatörténeti munkák sora mindinkább bontakoztatta a felismerést, erősítette az igényt az egyik hiányzó láncszem, a *társadalomtörténet* művelése iránt.

Többek közt ezzel függ össze, hogy az elmúlt esztendőben a kutatási módszertan csak fejlődésének egyik fő irányát, a történettudomány és a *többi társadalomtudomány* kapcsolatának elmélyülése és az ebből következő új megközelítések jellemezték. A történetírás elméletét és metodológiáját jelentős részben éppen olyan szempontok gazdagították, amelyek a közgazdaságtudomány, a szociológia, az irodalomtudomány és más társtudományok által kutatott problémákból adódtak. Főként két olyan módszert emelhetünk ki, amelyeknek, ha nem is teljes meghonosodására, de bizonyos fokú elterjedésére az elmúlt esztendő folyamán került sor Intézetünkben.

Az egyik metodikai újdonságnak a matematikai módszerek alkalmazását tekinthetjük, — aminek széleskörű megvitatására nem utolsósorban az 1970. évi moszkvai nemzetközi történetészkongresszus adott alkalmat. Ez a diszkusszió is kétségtelenné tette, hogy történetkutatásunk nem zárkozhatik el a matematikai módszerek, ezeken belül a kvantifikáció elől. Abból folyóan, hogy a marxista történettudomány — szemben a polgári történetírásban oly gyakori szingularitás-felfogással — a regularitást hangsúlyozza, és a tömeges jelenségek, az osztálymentű társadalmi jellegű folyamatok kutatására veti a hangsúlyt, — a kvantifikáció alkalmazása a történettudományban is lehetséges, sőt a *lényeg* megragadása, a típusalkotás szabatosága érdekében egyenesen szükséges. Részben matematikai felkészültségünk fogyatéka miatt, részben technikai és anyagi okok folytán a kvantifikációt ugyan még távolról sem alkalmaztuk mindenütt, ahol erre ténylegesen mód nyílnék, de az első eredmények — a XV—XVII. és a XIX. századi gazdaság- és társadalomtörténet vonatkozásában — így is biztatóak. Matematikai módszerek alkalmazása feltétlenül egzaktabbá teszi a bizonyítás ismérveit és normáit. Ugyanakkor mind a nemzetközi tudományosságnak a kezdeti entuziazmus után immár lohadó lelkesedése, mind saját szerény tapasztalataink mihamar megbizonyították, hogy a *mennyiségi* elemzés könnyen félre-siklik, ha nem ágyazódik a társadalmi összefüggések, humán folyamatok mély *minőségi* analizisébe: hogy tehát a kvantifikáció csak *egyike* és nem is mindig a legfontosabbika azoknak az új metodikáknak, amelyeknek a mai történetíró hasznát veheti.

Elméletileg szélesebb igénytel jelentkezett és vert gyökeret az elmúlt esztendőben a marxista *komparatiztika*, amely lehetőséget rejt magában arra, hogy a hatalmas *szinguláris* tényanyagból a történelmi típusalkotást, a típusalkotáson át pedig a történeti folyamat *egyedi konkrétságának* tükrözését elősegítse, *egyetemes* jelleg és *nemzeti* sajátosság viszonyának elemzését szilárdabb talajra alapozza. A komparatív igény is megkívánta, hogy a történettudományi kutatás *komplexxebbé* váljék, fokozott figyelmet szenteljen a művelődés- és eszme-

történeti elemzéseknek, és egybekapcsolódják más társadalomtudományok vizsgálataival. Ez a komplexebb megközelítés alkalmasnak látszik arra, hogy a történeti megismerés lehetőségeit kiterjessze és jobban vigye a történettudományi tanulmányozást a múlt *életközösségébe*, sőt *mai* életünk közelségébe is, — jobban kapcsolja társadalmunk jelenlegi problémáihoz, mai követelményeihez. Ha az utóbbi évek metodológiai törekvéseit számbavesszük, akkor a marxista értelmezésű *komplexitás* és *komparatisztika* szempontjait tekinthetjük annak a kutatói szemléletmódnak, amelynek meghonosodása megindult, s amelynek kiszélesítését, elméletileg kritikailag igényesebb alkalmazását a jövőben is szeretnénk előmozdítani.

Az elmondottakból is következik: a *művelődés*, a társadalmi gondolkodás története, a köztudat története olyan *tematikai* irány, amely immár határozottabban bontakozik ki az Intézet tevékenységében. A történelem természetesen az *egész* társadalmi valóság története: a társadalmi *léte* és a társadalmi *tudaté*, a maguk totalitásában. Mint marxisták, persze egy jottányit sem engedünk a társadalmi *lét primátusát valló elvi* felfogásunkból, sőt már eddigi közleményeink a gyakorlatban is azt bizonyítják, hogy a mentalitástörténet éppen olyan kutatóknál kecséget jelentős fölismerésekkel, akik — ha szabad így mondanunk — előzőleg „átdolgozták magukat” az adott korszak *gazdasági-társadalmi* problematikáján: viszont könnyen vezethet tévutakra, ha ez a szó teoretikus értelmében is felfogott *alapozaottság* hiányzik.

Másrészt, mint marxisták, tehát olyan történészek, akik — úgy mondhatjuk — nemcsak a múltban, hanem a jelenben is élnek — nap-nap után tapasztaljuk, hogy anyagi viszonyok és erkölcsi-tudati szféra, életmód és műveltség milyen bonyolult kölcsönkapcsolatokon, mily ezernyi szálon függenek össze, hatnak vissza egymásra. Éppen ezeket a szájakat kell kikapintanunk a múltban, hogy a történeti valóság egészének jussunk közelébe; éppen ezeket a szájakat kell megragadnunk a jelenben, hogy a társadalmi valóság *egészének* előrehaladását: lét és tudat fejlődését *egyként* előmozdítsuk.

Persze itt nem valami vadonatúj kutatási területről van szó; az ilyenemű igények már a polgári történetírás haladó szakaszán jócskán fölmerültek. A történésznek ismernie kell és tudnia kell felhasználni mindazt a hatalmas tudományos teljesítményt, amely a többi társadalomtudomány (irodalomtörténet; művészettörténet, néprajz, régészet és mások) jóvoltából áll rendelkezésére. Ugyanakkor ki kell terjesztenie a kutatást; nem csupán irodalom és művészet tartozik ide, de a különböző korok erkölce és vallási felfogása, életmódja és szokásai, nevelése és szórakozása, tudománya és a társadalomról, történelemről, politikáról kialakított képe is. Ebben a szélesebb értelemben az örökség már jóval kevésbé gazdag: sokkal több a fel nem használt forrásanyag, sokkal több a metodikai tisztázatlanság. Végül a historikusnak keresnie-kutatnia kell annak módszerét — s itt még szűkösebben állunk sikeres előzmények dolgában —, hogy mindezt egy műveltségtörténeti összképbe szintetizálja.

Mindezen célok felé eddig bizony Intézetünkben ugyancsak a kezdeti lépéseket tettük meg. De már utalhatunk olyan fontos monografikus munkálatokra, mint középkori elbeszélő forrásaink tüzetes történeti-irodalmi elemzése, a XVIII. század művelődéstörténetét, valamint a kelet-európai nemzeti megújulás ideológiai-kulturális képét átfogó monográfiák, valamint az újabb kori politikai-történeti gondolkodásról készült tanulmányok. Ezen az alapon *láttunk* bizonyos lehetőséget arra, hogy Intézetünk a jövőben műveltségtörténeti kutatásoknak is egyik műhelyévé váljék.

A kultúrtörténet műfajába tartozik az Intézet egyik fontos, immár befejező stádiumához ért kollektív vállalkozása is. A Magyar Tudományos Akadémia alapításának 150. évfordulójára elkészített vastkos kötetre gondolok, amely mindenekelőtt az Akadémiának mint kulturális *intézménynek* a múltját, a magyar társadalomban, a hazai tudományos életben betöltött szerepének változásait mutatja fel; emellett szerény kísérletet tesz a magyar *tudomány* (társadalomtudományok, műszaki, természettudományok) fejlődési vonalának megrajzolására is, természetesen akadémiai relációban.

A tudományfejlődés és a politikai gondolkodás alakulásának tanulmányozása már szorosan érintkezik egy olyan további munkaterülettel — nevezetesen *saját tudományágunk, a történetírás* történetével, tudatkutatásaink *sajátlagos* szektorával: a *történeti* tudat történetével. Ez Intézetünkben már eddig is érdemi művelőkre talált. Fontos historiográfiai művekre utalhatok: megjelent munkákra és folyamatban levőkre, olyan történetírói egyéniségekről mint Horváth Mihály vagy Thaly Kálmán, — olyan történet szemléleti irányokról, mint a pozitívizmus vagy a szellemtörténet. Gyümölcsözőnek tekinthetők azok a kezdemények is, amelyek egy további historiográfiai műfaj — a problémátörténet — kifejlesztésére: valamely fontos történeti kérdés egész kutatástörténetének áttekintő elemzésére irányulnak. Mindezen eredmények ellenére sem kétséges, hogy a historiográfia művelőinek körét lényegesen ki kell terjesztenünk Intézetünkben — már csak azért is, hogy tizkötetes vállalkozásunk történetírástörténeti kötetéhez — amelynek elkészítését eleve későbbi időpontra tűztük ki — a szükséges előfeltételeket biztosítsuk. Sokat várunk e téren az Intézet nemrég létesített historiográfiai csoportjától. — Persze nemcsak munkatervi kötelezettségeink hajlanak ebbe az irányba, hanem munkánk eszmei ösztönzői is. Hiszen nyilvánvaló, hogy a historiográfia nyújtja számunkra a *legközvetlenebb* lehetőséget a polgári történetírással való elvi szakmai polémiára, — legyen az akár régebbi *hazai* álláspont, akár *mai* nyugati vélemény. Éppen a történetelméleti, ezen belül a historiográfiai munka segíti elő a legközvetlenebbül a szovjet történészekkel, a nemzetközi marxista tudományossággal való együttműködés szilárdítását, tudományunk hozzájárulását a burzsoá ideológia elleni világméretű küzdelemhez.

Mindez, úgy érzem, átvezet ahhoz az alapvető kutatói-alkotói felfogáshoz, amelyet — ha ugyan van létjoga e téren az általánosításnak — az Intézetre *általában* jellemzőnek tekintünk vagy legalább jellemzőnek *szeretnénk* tekinteni.

Felfogásunk szerint igazi történettudomány nincsen mély elviség, kommunista *eszmeiség* nélkül; s ugyanakkor a marxista eszmeiség csak akkor töltheti be szerepét, ha magasfokú *szakmai* igényvel párosul és színvonalas, tehetséges művekben valósul. Nem kétséges, hogy e felfogásunk kialakulásában nagy része volt Molnár Eriknek, aki a most áttekintett negyedszázad javarészen át: 17 esztendőn keresztül állt az Intézet élén, s alkotó életművével éppen erre ösztönzött. Intézetünk ezen a nyomon határolta el magát egyre inkább azoktól a tendenciáktól, amelyek a történelemnek jelen szempontú átférfálására, szelektálására, *napi* célokhoz való igazítására irányultak, aminthogy ezen a nyomon utasította el, utasítja el viszont azt az álláspontot is, amely a *múlt* feltárásának tudományát mintegy kívül rekesztené a *ma* célrendszerén, — valami osztályfeletti, társadalomfeletti szférába utalná —, függetlenül — éppen a történeti fejlődés objektív menete által megszabott — jelenkori feladatainktól. *Marxista* szemlélet vezet bennünket az Intézetben: tanultunk és tanulni akarunk, új és új gondolatokat merítünk a marxizmus klasszikusaitól. Rendkívül nagy horderejűnek, világot formálónak tartjuk a marxizmus-leninizmust: éppen ezért nem enged-

jük vitássá tenni alapvető tételeit és módszertani elveit; de nem is osztjuk azt az — olykor éppen a felkészültség fogyatékaiból származó — kishitúséget, amely a marxista tudomány valóságos lehetőségeit alábecsülve, egy vagy más régebbi megállapítás módosítása vagy elvetése esetén a marxizmus egész épületét érzi veszélyeztetettnek. Nem fogadjuk el a hagyományos, megkövesedett nézeteket tekintélyi alapon, de tiszteljük a teljesítménnyel kiérdemelt tekintélyt. Nemcsak történelmünkhez, de történetírásunkhoz is méltatóan és egyben kritikailag viszonyulunk — nem azért, hogy elveszük azt, ami pozitív és értékes benne, hanem éppen azért, hogy kiemeljük és továbbvigyük. A gondolat szabad szárnyalásának, a problémák bátor feltárásának hívei vagyunk, — de nem tévesztjük össze a merészen állított hipotézist a munkásan bizonyított tézissel, az eredetiségkedést az eredetiséggel, a negációt az építéssel. Nélkülözhetetlennek tartjuk a probléma-érzékenységet, a nyitottságot, a kapcsolatot a világ tudományos gondolkodásához, — éppen azért, hogy kritikailag feldolgozzuk és marxista módon adaptáljuk a jelenkori történettudomány minden használható újítását. Egyszóval: a marxista tudományos kutatás *szabadságát* és társadalmi-politikai *felelősségét*, tudományunk *valóságfeltáró* és *ideológiai* funkcióját *elválaszthatatlanul összetartózándónak* itéljük.

Tovább akarunk haladni a magyar nép történetének feltárásában, elemzésében. A társadalmi haladás és nemzeti felemelkedés küzdelmes folyamatát, harc és munka egységét úgy akarjuk bemutatni, hogy erősítsük szocialistává váló nemzetünk *önismeretét* és *öntudatát*. Mélyen meg akarjuk érteni a magyar nép történetét, hogy tanuljunk és taníthassunk belőle. A *magyar nép történetének* tanulmányozása teszi munkánk célját és értelmét, de tudjuk, hogy *nemzeti* múltunkat *egyetemes* távlatokban, a haladás és reakció *nemzetközi* harcával összefüggésben, a szomszéd népek történetével állandó kölcsönhatásban kell szemlélnünk. Ebben látjuk a szocialista hazafiság és internacionalizmus egybekapcsolását: ezt törekedtünk és törekszünk az Intézet tevékenységében valóra váltani.

Negyedszázados intézménytörténetünk rövid áttekintése is bizonyította: Intézetünk maga is a felszabadulás, a követő forradalmi átalakulás, az induló szocialista építés szülőtte. Az ekként adódó hatalmas lehetőségek valóraváltása az utóbbi másfél évtizedben gyorsult meg, bontakozott ki, — amikor a Magyar Szocialista Munkáspárt általános politikája és tudománypolitikája egyre inkább leküzdötte az ellenható tényezőket, egyre kedvezőbb feltételeit teremtette a szocialista alkotómunkának. A párt tudománypolitikai elveiben Intézetünk a tudomány felvirágzásának nagy ösztönzőjét üdvözölte; kötelességünknek tartottuk és tartjuk, hogy ez irányelvek érvényesítéséért, — tudásunk, képességeink szerint, — kiálljunk és dolgozzunk. Különösen fontosnak véljük azt az elvet, hogy akkor tesszük végrelegessé a marxista társadalomtudomány fölényét, ha teljes és meggyőző válaszokat tudunk adni a történelmi-társadalmi valóság kérdéseire, a tudomány régi és új problémáira. Nemcsak *védélkezni* akarunk a *burzsoá* ideológia ellen, hanem *terjeszteni* is a *marxista* eszméket. Nemcsak *bírálni* kívánjuk a polgári tudományt, hanem minden vonatkozásban *jobbat* *produkálni*. Hisszük: így szolgáljuk a magunk eszközeivel a leghatékonyabban szocialista társadalmunk feladatait és céljait. — Ezt tekintjük a Történettudományi Intézet munkája legfőbb jellemzőjének, vagy fogalmazzuk jóval szerényebben még az ünnepi előadás lendületében is: ezt tekintjük munkánk fő *normatívájának*.